

УДК 316.613:17(4)

Т. Гарасимів

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЛЮДИНИ ТА ПРИЧИНИ ЇЇ ДЕВІАНТНОСТІ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

Розкрито історико-філософські погляди європейських мислителів на асоціальну девіантну особистість, сутність, мету, зміст та форму виправного впливу на неї.

Ключові слова: особистість, філософська концепція, ендогенні чинники, соціальна норма, девіантна особистість, девіантна поведінка, ціннісні орієнтації, адекватна поведінка, причини девіантності.

Соціальні інститути, вирішуючи завдання виправлення девіантної особистості, послуговуються надбаннями спеціальних дисциплін, якими є, зокрема, юриспруденція, психологія, соціологія, педагогіка, медицина, антропологія. Ці галузі науки вузькоспеціалізовано, різновекторно та, інколи, суперечливо підходять до тлумачення чинників, які спричиняють девіантну поведінку особи, визначення головних ознак девіантної особистості, мети та змісту виправного впливу на неї. Водночас на сьогодні ще не повністю розробленою є філософська концепція виправлення девіантної особистості, яка змогла б інтегрально підійти до визначення причин виявлення особистістю девіантної поведінки, загальних значущих ознак такої особистості, мети та змісту виправного впливу і його якісно нової, з філософського боку об'рунтованої форми.

Актуальність філософського дослідження цієї проблеми обумовлюється також тим фактом, що саме філософська концепція повинна стати методологічним базисом для сукупної діяльності широкого спектру більш вузьких наукових дисциплін у питанні виправлення девіантної особистості.

Представники наукових кіл Заходу, як правило, розглядали виправлення девіантної особистості як завдання вузькоспеціалізованих науково-практичних дисциплін. Зокрема, Е. Подольскі, В. Хейлі, Е. Хутон, Б. Алпер, Г. Шлапп та Е. Сміт виходили з антропологічних концепцій людини і вважали такі дослідження прерогативою медицини та генетики. Своєю чергою, К. Меннінгер, Д. Ейбрахамсен, Ш. Глюк, Е. Глюк, Г. Годдард, Е. Фачс та К. Хіате, розглядали вплив на девіантну особистість як сферу діяльності психіатрії та психології.

Вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили вітчизняні та зарубіжні науковці, а саме: С. Фаренюк, В. Філонов, М. Сулицький, Г. Радов, Л. Карнозова, О. Ізраел та інші, які вважають, що стан соціально-філософського опрацювання проблеми сутності людини, причин її девіантності, а також виправлення девіантної особистості залишається на сьогодні вкрай недостатнім для визначення його мети, змісту та соціальної форми.

Мета статті полягає у розкритті соціально-філософських засад виправлення шкідливої для суспільства девіантної, передусім делінквентної, особистості, дослідженні історико-філософських тлумачень феноменів “людина”, “особистість” та поглядів на девіантну поведінку.

Наукове становлення і формулювання поняття “девіантність” триває із кінця ХІХ до середини ХХ ст.

Французький соціолог Е. Дюркгейм (1858 – 1917 рр.) у своїх творах “Про розділення суспільної праці” (1893 р.), “Метод соціології” (1895 р.) та “Самогубство” (1897 р.)

пропонує та аналізує поняття “аномія”, яке, на його думку, означає відсутність у колективному житті унормовуючого прикладу [1], стан ціннісного та нормативного безладу, що характерний для перехідних і кризових станів суспільства [2]. Зокрема, вчений наполягає на тому, що аномія загалом виникає внаслідок розвитку примітивного, але солідарного та відносно однорідного суспільства. Еволюціонуючи, таке суспільство втрачає однорідність, праця людей стає розділеною, відбувається урбанізація та індустріалізація, що спричиняють погіршення загальної моральної інтеграції соціуму. Вчений також зауважує, що саме аномія спричиняє негативні зміни ціннісних орієнтацій у тих громадян, які починають схилитися до спотворених, антигуманних, девальвованих, штучних цінностей [3]. Не використовуючи прямо поняття “девіантність”, Е. Дюркгейм для позначення “аномічних” проявів, зокрема злочинності та самогубства, послуговується поняттями “моральна дисципліна”, “норма”, “аномалія”, “соціальна патологія”, “анормальність” [4, 5]. За цього вчений наголошує на відносності визнання такими певних видів поведінки, які у різних соціумах можуть визнаватися і нормативними, і “патологічними”, внаслідок відносності моральних норм.

Одним із перших науковців, які безпосередньо ввели і широко застосовували у повсякденній науковій практиці поняття “девіація” та “девіантна поведінка”, вважається відомий американський соціолог Р. Кінг Мертон. Послуговуючись у своїх дослідженнях дюркгеймівським поняттям аномії, Р. Кінг Мертон вважає, що під поняттям “девіантна” повинна розглядатися поведінка такої особистості, яка при досягненні визначених культурою соціальних цілей є обмеженою при застосуванні інституціоналізованих засобів [6]. Основними видами такої поведінки, яка відхиляється від суспільних нормативів, він називає такі: “інновація”, “ритуалізм”, “ретритизм” та “заколот” [7]. Вдаючись до цих форм поведінки, особистість, прагнучи до мети, не має, ігнорує або спотворює дозволені та бажані у соціумі (інституціоналізовані) засоби і, як правило, скоює девіантні, морально засуджувані вчинки. У контексті цього підходу вчений зазначає, що безумовно нормативною може вважатися лише комформна поведінка особистості, яка є надзвичайно рідкісною, а під “девіантною” (такою, що не відповідає наказам та розпорядженням) повинен розумітися надзвичайно широкий спектр поведінкових реакцій – від морально засуджуваної до неправової.

Свою чергою, інший відомий представник соціологічної науки Заходу І. Гоффман (1922 – 1982 рр.) розвиваючи мертонівське бачення, наголошує, що всі члени соціуму можуть розглядатися як більшою чи меншою мірою девіантні, оскільки ніхто повною мірою не відповідає усім без винятку нормативам прийнятної поведінки, а за певних обставин кожна людина обов’язково виявляє суспільно засуджувані якості.

З часом поняття “девіантність” набуває надзвичайно широкого та багатозначного застосування у гуманітарній науці. Однак водночас із зазначеним вище тлумаченням, яке наводиться у низці довідкових видань [8], наука ХХ ст. виявляє сталу тенденцію щодо звуженого аналізу найбільш суспільно небезпечних проявів девіантності, одним із яких є злочинна поведінка. Саме цей, найбільш суспільно шкідливий різновид девіантної поведінки, як правило, аналізується такими науковими дисциплінами, як кримінологія, соціологія, психологія, які досить звужено підходять до вивчення цього феномену, послуговуючись своїм специфічним методологічним апаратом, завданнями та можливостями. Відповідно до цього проблема впливу на девіантну особистість, її виправлення, як правило, вирішується нині не загальнонауково, а “роздроблено”. Іншими словами, на сьогодні доволі відчутна відсутність цілісної філософської концепції щодо

виправлення девіантної особистості, яка дала б можливість інтегрально визначити причини виникнення такої поведінки, а також загальні ознаки особистості, яка її виявляє.

Необхідність залучення філософії до вивчення зазначеної проблеми пояснюється тією обставиною, що саме вона є інтегруючою науковою дисципліною, що здатна цілісно розглянути девіантну особистість і з'ясувати методологічні засади виправного впливу на неї.

Філософське дослідження означеної проблеми насамперед потребує з'ясування філософської сутності понять “людина” та “особистість”, а також аналізу причин, які призводять до формування девіантної особистості.

З позицій філософської науки проблема сутності феноменів “людина” і “особистість” безпосередньо впливає із первинного філософського питання відношення душі до тіла, мислення до буття та свідомості до матерії. Упродовж історії філософії воно мало численні шляхи вирішення, викликаючи різні філософські тлумачення сутності цих феноменів, причин девіантної, асоціальної та злочинної особистісної поведінки, а також різні бачення щодо мети, змісту та форми впливу на таку особистість.

Як і філософія античності, середньовічна філософія є специфічним поєднанням християнської теології та філософії античності, причому найголовнішою ідеєю для цього періоду є ідея монотеїстичного Бога. З огляду на це, основним джерелом світогляду у цей історичний період вважалася Біблія як одкровення надприродного Бога – тлумачення цього документу становить головний зміст середньовічної релігійно-філософської думки.

Що стосується філософських поглядів на людину, то їх пронизує дуалізм – середньовічні філософи, подібно до античних мислителів, вважали, що людина складається з душі та смертного тіла – за цього вчені тлумачили ці дві складові людини відповідно як божественне та земне, сакральне та гріховне, добре, моральне та зле начала. Необхідно також зауважити, що поняття людської особистості у цю добу перебуває на початковій стадії формування і лише у творах представників пізньої схоластики (зокрема Т. Аквінського) набуває порівняно більшої конкретизації – під особистістю починає розумітися конкретна людина, яка має неповторну душу та тіло, неповторні розумові здібності, моральність, а також вольові якості. Не забуваймо однак, що це поняття здебільшого вживалося для характеристики людини, яка пододала пута тілесного начала, тобто насамперед до Ісуса Христа, а також інших священних для християн осіб, які вели аскетичний спосіб життя.

Зауважимо такі характерні відмінності поглядів середньовічних філософів від поглядів мислителів античності:

– по-перше, античні мислителі наділяли душу одночасно як моральними, добродісними, так і негативними, асоціальними атрибутами – середньовічні ж філософи одностайно вважали, що моральність та добродісність притаманні лише душі людини, а все гріховне є атрибутами тіла;

– по-друге, середньовічні мислителі стверджували, що нормальний стан людини не зводиться до простого панування розумової, моральної складової людини над нерозумовою – вони постійно акцентували увагу на опозиції, постійній боротьбі між ними, у ході якої відбувається приборкування нечистих, нерозумових та гріховних тілесних потягів.

З аналізу ми також можемо бачити, що добродісна та відповідальна поведінка людини, згідно із середньовічною філософською ідеєю, є певним різновидом аскетизму – продуктом перемоги духовної, моральної, божественної складової людини над плотською. Вирішальним чинником, завдяки якому така перемога стає можливою, усіма

мислителями називалася всеосяжна віра людини у Бога, Ісуса Христа та слідування заповідям Євангелія, внаслідок чого особистість отримує духовну підтримку і стає моральною та добродісною. Іншими словами, нормативність поведінки людини була тісно пов'язана з християнською релігійністю – уявленнями про надприродне, що розглядалися як пряма мотивація до діяльності.

Водночас ми бачимо, що феноменологічно девіантність (злочинність, гріховність та зіпсованість) людини розглядаються і в античності, і у добу Середньовіччя в одній площині з аморальністю. За цього головною причиною аморальної та злочинної поведінки середньовічні філософи вважали слабкість віри у Бога – цей стан, своєю чергою, призводить до послаблення морального, душевного, розумового та вольового контролю над низькими тілесними жаданнями і, зрештою, до отваринення, зіпсованості та гріховності людини, під чим розумілося падіння її моральності. Іншими словами, тілесна гріховність та первородна зіпсованість людини виступає у якості другорядної ендогенної причини девіантності.

Відзначимо також, що людина, її поведінка розглядалися в часи Середньовіччя невідривно від поняття свободи, яка розумілася як довільна діяльність за умови дотримання вимог християнської релігії, християнської відповідальності.

Окрім цього, важливо зауважити, що девіантною, злочинною у європейському Середньовіччі визнавалася не лише гріховна поведінка та діяльність, але і відповідні наміри, думки. За цього навіть нереалізовані безпосереднім вчинком, вони могли розглядатися як прояви християнської непокори та ересі. За такі думки, а тим паче вчинки, на думку тогочасних мислителів, повинна була наступати сувора кара, яка переслідувала цілком конкретну мету – приборкання гріховних тілесних проявів, жадань, потягів, а також одночасне прищеплення людині християнської віри. За цього будь-яка людина, на думку теологів, несла відповідальність не тільки за власну гріховність, але і за первинне гріхопадіння Адама, яке, як вважалося, спричинило первинний потяг людей до пороку.

Таким чином, підсумовуючи викладене вище, можемо зробити висновок, що незаперечною заслугою філософії ранніх періодів є привнесення до розуміння причин девіантності (відхилення від слідування моральним нормативам) саме ендогенних чинників людської суті, що є невіддільними від неї. За цього філософи загалом наголошували, що особа, яка виявляє таку поведінку, втрачає головні ознаки людини, а тим паче особистості, якими є моральність та розумовість, а тому не має права на свободу і повинна бути позбавлена її та вилучена з суспільства, яке, своєю чергою, покликане культивувати моральність та добродісність.

Розвиток людини – це її самореалізація у процесі діяльності. Але самореалізація пов'язана з безліччю варіантів поведінки, зокрема й суспільно небезпечних. Зокрема, правила гідної поведінки потрібні для запобігання конфліктам і сприяння співробітництву через усунення деяких джерел невпевненості [9]. Правила (норми) поведінки допомагають людині краще орієнтуватися серед моральних і правових цінностей свого соціального середовища, насамперед у ситуації, коли людина, відчуваючи “жахливий тиск на себе щоденно зростаючої інформації” [10], іноді здатна неадекватно сприймати життєві труднощі.

Отже, свобода вибору поведінки і корекція такої свободи суспільним середовищем – це органічне поєднання об'єктивного та суб'єктивного факторів реалізації свободи волі. Знання у поєднанні з вихованням – рушійний інтелектуально-вольовий інструментарій, за допомогою якого людина орієнтується у різних життєвих ситуаціях.

Для осмислення сталості та мінливості соціальних норм треба враховувати основу взаємозалежності їх властивостей, а саме: спадкоємність рис організації субстрату руху –

як прогресивного, так і регресивного. Передача певного типу організації є проявом сталості руху та розвитку. Відбувається “передача структури” за ланцюгом причинно-наслідкового зв’язку, яка є нескінченною. Проявів таких структурних особливостей соціуму багато. Це, наприклад, існування колективного несвідомого (архетипу), відкритого К. Юнгом, яке є загальним для всіх поколінь психічним образом найбільш еволюційно виправданих форм поведінки; вони втілюються в дійсність, опредметнюються в процесі суспільної практики.

Соціальна норма, як і правова, тоді істинна, коли вона адекватна конкретному об’єкту пізнання, що знаходиться в певному просторово-часовому континуумі. Така адекватність обумовлена рухливою сутністю самої істини, яка, зокрема, повинна розвиватися синхронно змінам у суспільстві, яке відображається. Л. Толстой писав: “Істина в русі – тільки” [11]; і далі: “Треба любити істину так, щоб кожна хвилину бути людяним, пізнавати вищу істину, зректися всього того, що раніше вважалося істиною” [12].

Кожна істина як будь-яке “окреме” є суперечливою єдністю “загального” і “одиночного”. Саме одиночне – найбільш динамічна частина істини, бо його зміни швидше за все відображають зміни об’єктів пізнання. Але між загальним і одиночним (особливим) в істині відтворюється суперечливий взаємозв’язок необхідності та випадковості, коли накопичення змін в одиночному (при досягненні певної міри) перетворює загальне, а істина значною мірою поновлюється.

Дотримання, корекція або відмова від попередніх істин ніколи не буває абсолютною. Саме на цьому базується спадкоємність людської культури, культура ж “складає велику частку того, що робить нас людьми” [13]. У суспільній свідомості завжди залишаються певні форми людської поведінки як загальнолюдські цінності.

Культура є і обов’язковим, вихідним елементом ранньої профілактики передзлочинної та злочинної поведінки. Саме ця її особливість, на думку більшості філософів, утілюється в культурних традиціях стосовно моральних правил співжиття. Культурні традиції розглядаються як механізм акумуляції та передачі соціально-історичного позитивного життєвого досвіду людей [14], що активно впливають на всі сфери суспільної та індивідуальної життєдіяльності, зокрема на правослухняність. Вони виникають і розвиваються у результаті освоєння світу, виступаючи одночасно як елементи складного механізму регулювання соціального життя. Традиція є такою інформаційною характеристикою культури, яка однаково виражає всі без винятку сфери суспільного життя з акцентуванням саме на їх корисності. У традиціях загалом відображається соціально стереотипований позитивний, зокрема і правовий, досвід.

Характерними особливостями організації будь-яких складноорганізованих систем є і інтеграція, і диференціація, які одночасно передбачають та заперечують одна одну. Диференціація системи, як правило, є показником прогресивної спрямованості процесу розвитку. Але до певного моменту, тобто до того, як вона починає загрожувати цілісності самої системи. Тоді продовження прогресивного розвитку відбувається вже на основі інтеграції сформованих (внаслідок попередньої диференціації) частин. Відповідно, регрес у цей час буде проявлятися у дезінтеграції частин системи, розпаді зв’язків між ними. Зменшується й кількість самих частин, порушується система розподілу їх функцій.

Висновки

Проблема виправлення девіантної особистості, яка виявляє, зокрема, злочинну поведінку, нерозривно пов’язана з історико-філософським та соціально-філософським аналізом сутності людини, особистості, причин девіантної поведінки, а також змісту та форми виправлення.

Історико-філософський аналіз загалом засвідчив, що європейський філософський досвід містить різноманітні варіанти тлумачення цих феноменів та процесів.

Отже, коли йдеться не про тактику, а про стратегію боротьби з суспільно небезпечною девіантною поведінкою, то потрібно враховувати всі основні її аспекти. А це, передусім, світоглядні установки суспільства і людини, які завжди обумовлені певними філософськими уявленнями про навколишній світ. Тип взаємозв'язку суспільного й індивідуального світогляду залежить від існуючої політичної і правової системи, від суті соціальної психології, психологічної та моральної позиції конкретної особи. Це дає можливість суспільству точніше визначити складні шляхи до майбутнього, рух до якого буде супроводжуватися найменшими втратами й найбільшими досягненнями в реалізації мети побудови гуманного суспільства, де б у центрі уваги були інтереси людей і панували правопорядок та громадський спокій.

Література

1. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. – М.: Наука, 1990. – 575 с.
2. Дюркгейм Е. Самогубство: соціологічне дослідження / Пер. з фр. – К.: Основи, 1998. – 519 с.
3. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда... – 575 с.
4. Там же. – 575 с.
5. Дюркгейм Е. Самогубство... – 519 с.
6. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты). – К.: Видавництво інституту соціології, 1996. – 112 с.
7. Там же. – С. 90, 91.
8. Аберкомби Н., Хилл С., Тернер Б. Социологический словарь / Пер. с англ. – М.: ОАО “Издательство “Экономика”, 1999. – 428 с.; Большой толковый социологический словарь (Collins): В 2 т. / Пер. с англ. – М.: Вече; АСТ, 1999. – Т. 1: А – О. – 544 с.
9. Хайек Ф. А. Право, законодательство і свобода. Міраж соціальної справедливості: У 2 т. – К., 1999. – Т. 2. – С. 61.
10. Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992. – С. 24.
11. Толстой Л. Н. Полное собрание сочинений: В 90 т. – М., 1928. – Т. 47. – С. 201.
12. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. – К., 1999. – С. 62.
13. Толстой Л. Н. Полное собрание починений... – Т. 58. – С. 170.
14. Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука. – М., 1983. – С. 151, 152.

T. Harasymiv

PROBLEM OF HUMAN ESSENCE AND REASONS OF ITS DEVIANTITY IN EUROPEAN PHILOSOPHICAL TRADITION

Historical and philosophical views of European thinkers on asocial deviant personality are revealed and the essence, aim, content and forms of influence on one are described.

Key words personality, philosophical conception, endogenic factors, social norm, deviant personality, deviant behaviour, valuability orientations, adequate behaviour, causes of devianity.